

UO'K 175.1

TO'Y BILAN BOG'LIQ LEKSIK VOSITALARNING MORFOLOGIK TAHLIL ORQALI MILLIY VA MADANIY XUSUSIYATLARNI ANIQLASH

Lola Uzakova

*Oziq-ovqat texnologiyasi va muhandisligi xalqaro instituti
katta o'qituvchisi, PhD
lola.uzakova.tea@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada to'y marosimi bilan bog'liq leksik birliklarning morfologik xususiyatlari hamda ularning lingvomadaniy tabiati tadqiq etilgan. Tadqiqot davomida to'y leksikasining leksik-semantik va morfologik jihatdan shakllanish qonuniyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, turli tizimli tillardagi morfologik modellarning nafaqat grammatik strukturani, balki ijtimoiy iyerarxiya, madaniy qadriyatlar va marosimlarda aks etuvchi milliy dunyoqarashni ham ifodalash xususiyati alohida asoslab berilgan.

Kalit so'zlari: to'y, morfologik tahlil, leksik birliklar, til, milliy, madaniyat

DETERMINING NATIONAL AND CULTURAL CHARACTERISTICS THROUGH MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF LEXICAL MEANS RELATED TO WEDDING

Abstract. This article investigates the morphological characteristics of lexical units associated with wedding ceremonies and explores their linguacultural nature. The study analyzes the patterns of lexical-semantic and morphological formation within wedding lexis. Furthermore, it substantiates that morphological models in languages of different systems reflect not only the grammatical structure but also the social hierarchy, cultural values, and the national worldview manifested through ceremonial traditions.

Keywords: wedding, morphological analysis, lexical units, language, national, culture.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ И КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОСРЕДСТВОМ MORFOLOGICHESKOGO ANALIZA LEKSIЧЕСКИХ СРЕДСТВ, СВЯЗАННЫХ СО СВАДЬБОЙ

Аннотация. В данной статье исследуются морфологические характеристики лексических единиц, связанных со свадебным обрядом, а также их лингвокультурологическая природа. В ходе исследования проанализированы закономерности лексико-семантического и морфологического формирования свадебной лексики. Кроме того, особо обосновано, что морфологические модели в разносистемных языках отражают не только грамматическую структуру, но и социальную иерархию, культурные ценности и национальное мировоззрение, проявляющиеся в обрядовых традициях.

Ключевые слова: свадьба, морфологический анализ, лексические единицы, язык, национальный, культура.

KIRISH

Tilning morfologik qurilishi soʻzlovchining kognitiv faoliyatini avvaldan shakllangan konseptual modellar va kategoriyalar doirasida belgilab, ifoda imkoniyatlarini mavjud lingvistik resurslar bilan cheklaydi. Soʻz muayyan kontekst yoki nutqiy tizimda faoliyat koʻrsatuvchi eng kichik birlik sifatida leksik-semantik va morfologik jihatdan tahlil etiladi. Shu bilan birga, ayrim tilshunoslik paradigmalari soʻzni gap strukturasidan tashqarida, yaʼni mustaqil birlik sifatida tadqiq etishni ham maqsadga muvofiq deb hisoblaydi. [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Millatning lisoniy kompetensiyasi muayyan kommunikativ ehtiyojlar yuzaga kelganda ushbu lingvistik salohiyatni faollashtirish hamda nutqiy faoliyatda realizatsiya qilish imkoniyatini taʼminlaydi. A. Smirnitkiy taʼkidlashicha, mazkur jarayon tildan fikrni shakllantirish, bayon etish va idrok qilish vositasi sifatida foydalanishni nazarda tutib, nafaqat yaxlit soʻzlar, balki ularning morfologik tarkibini tashkil etuvchi morfemalar sathida ham namoyon boʻladi. Binobarin, toʻy bilan bogʻliq leksik vositalarning aynan morfologik tahlili orqali ulardagi milliy va madaniy xususiyatlarni aniqlash inson mavjudligining kognitiv hamda ijtimoiy oʻlchovlarini aks ettiruvchi murakkab fenomen sifatida talqin qilinadi. [2]. Bizning tadqiqotda toʻy leksikasining ana shunday kognitiv va lingvokulturologik tabiatini ochib berish maqsadida kompleks yondashuv qoʻllanilib, tarkibiy qismlar lingvokulturologik, kognitiv hamda struktur-semantik jihatdan tahlilga tortildi. Tadqiqot metodologiyasi komponent tahlil, lingvistik modellashtirish va qiyosiy-tipologik metodlar majmuasiga asoslanadi.

Lisoniy tizimni bunday kompleks oʻrganish, shubhasiz, til birliklarining ichki tarkibiy xususiyatlarini ham hisobga olishni taqozo etadi. Xususan, taniqli tilshunos A.Smirnitkiy til birligi tushunchasi faqat leksemalar doirasi bilan cheklanmay, soʻzning tarkibiy qurilishini tashkil etuvchi morfemalarni ham qamrab olishini taʼkidlaydi. Ushbu nazariy qarash metodologik jihatdan asoslidir, zero soʻz til tizimida nafaqat yaxlit, ajralmas obyekt sifatida, balki uning derivatson va konseptual mazmunini tashkil etuvchi morfemalar shaklida ham xotirada saqlanadi. Binobarin, kognitiv nuqtayi nazardan, soʻz inson xotirasi va tafakkurida koʻp

bosqichli ierarxik darajada – ham alohida morfologik elementlar, ham yaxlit konseptual birlik sifatida amal qiladi.

Morfologik va semantik sathda barqarorlashgan ushbu leksik fond, o‘z navbatida, milliy mentalitetni ifodalovchi asosiy manbaga aylanadi. E.Vereshagin va V.Krasnixning konsepsiyalariga ko‘ra, leksika mentalitetni fundamental tadqiq etishda o‘ziga xos madaniy kod vazifasini o‘taydi. To‘y leksikasi tarkibidagi birliklar ham turli xalqlarning o‘ziga xos tafakkur paradigmalari va madaniy-tipologik jihatlarini anglash imkonini beradi. Natijada, ushbu qatlam jamiyatning tarixiy-ijtimoiy tajribasi, konseptual dunyo manzarasi hamda lingvomadaniy qadriyatlar tizimini verbalizatsiya qiluvchi (tilda aks ettiruvchi) eng muhim lisoniy obyekt sifatida namoyon bo‘ladi [3].

MUHOKAMA VA NATIJA

Shunday qilib, tilni morfologik tahlil orqali milliy va madaniy xususiyatlarini aniqlashdagi ahamiyatini hodisa sifatida talqin etish mumkin; u inson mavjudligining kognitiv va ijtimoiy o‘lchovlarini aks ettiradi.

Masalan, ingliz, rus va o‘zbek tillarida ham o‘zak va affiks morfemalar mustaqil til birliklari sifatida talqin etilishi mumkin. Ushbu hodisa quyidagi misollar orqali yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, “She was remarried soon after the family finally reunited for the wedding.”/ “Oila to‘yning o‘ziga yetib nihoyat yana birlashgach, u ko‘p o‘tmay yana turmushga chiqdi.” (J.Austen “Pride and Prejudice”[4]) Keltirilgan misolda re- prefiksi ikki marta takrorlanib (re-married, re-united), “yana, qayta” ma’nosini mustaqil tarzda yuklayapti. Garchi re- mustaqil so‘z bo‘lmasa-da, takrorlanishi orqali semantik jihatdan ajralib turadi. Shu bilan birga, to‘y kontekstida re-married va re-united so‘zlari prefiksning o‘z mustaqil ma’noga ega ekanini kuchli sezdiradi va quydagicha yasalgan: re- + married /“qayta turmush qurgan”, re- + united / “yana birlashgan”.

Rus badiiy adabiyotidan misolni ko‘rib chiqamiz masalan, “В день свадьбы она была не готова скрывать свои чувства и не желала притворяться.” / “To‘y kuni u o‘z his-tuyg‘ularini yashirishga tayyor emas edi va o‘zini boshqacha ko‘rsatishni istamadi.” (А.Пушкин “Евгений Онегин”)[5] Berilgan misolda ne morfemasi to‘yga aloqador leksikasida ikki marta qo‘llanib, inkor

etishning mustaqil ma'no yuklovchi elementi sifatida namoyon bo'lmoqda. Yana, ne bir vaqtning o'zida so'z va inkor affiksi sifatida ishlatiladi. Takroriy qo'llanish uning semantik mustaqilligini kuchaytiradi: ne gotova/ "tayyor emas", ne желала/ "istamadi / xohlamadi".

Quyidagi misollar o'zbek yozuvchilarining to'yga oid leksik vositalar ishlatilgan matnlaridan olingan bo'lib, unda affikslarning mustaqil ma'no yuklashi aniq namoyon bo'ladi. Masalan, "To'yga kelganlar orasida Hasanali ham bor edi." (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar"[6]) Misol tariqasida -gan bu yerda "kelganlar" birikmasida tugallanganlik va ishtagina qatnashganlik ma'nosini mustaqil ravishda beradi. O'zbek to'y kontekstida kelganlar atamasi an'anaviy to'y mehmonlarini ifodalaydi; -gan esa o'zakdan semantik jihatdan ajralib, voqea tugallanganini bildiradi. Demak, ushbu misol yuqoridagi qoida - morfemaning semantik va uslubiy ahamiyatni kengaytirishining yorqin dalilidir.

Yana misol ko'rib chiqamiz, "Yosh kelin kirib kelayotganda, butun hovli jim bo'lib qoldi." (Said Ahmad "Ufq") Taqdim etilgan misol -ayotgan morfemasi jarayonning davomiyligini mustaqil tarzda ta'kidlaydi. Shuningdek, "kirib kelayotgan kelin" tasviri to'y marosimning tantanaviy davomiyligini ko'rsatadi. Morfema o'zakka shunchaki qo'shilmaydi, balki voqeaning uslubiy va semantik ahamiyatini kengaytiradi. Yana bir gap, "Onalar Kumushning bu hayqirig'ini uyalg'anga yo'ydilar-da, yana uyga kirib bisot kavlashka, to'y hozirligini ko'rishka mashg'ul bo'ldilar." (A.Qodiriy, "O'tkan kunlar") Keltirilgan misolning morfologik va lingvokulturologik tahlil natijalar quydagicha: onalar o'zak ona-lar - ko'plik affiksi. Berilgan misolda, -lar faqat sonni ko'rsatmaydi, balki umumlashtirish, jamoaviylik va an'anaviy ongni ifodalaydi. "Onalar" so'zi orqali individual shaxs emas, balki milliy mentalitetga xos bo'lgan katta avlod ayollari nazarda tutilgan. Bu esa voqeaga ijtimoiy va madaniy fon beradi. Shuningdek, "uyalg'anga" o'zak: uyal-g'an bu sifatdosh yasovchi affiks: harakatning tugallanganligini bildiradi, voqeani allaqachon sodir bo'lgan, kuzatilgan hol sifatida taqdim etadi. Qolaversa, uslubiy ta'siri: ayollarning Kumush hayqirig'ini shunchaki xijolat bo'lgan holga yo'yishi, holatni jiddiy emas, uyatchanlik sifatida talqin qilish kayfiyatini beradi. Shu bois, -ga bu kelishik qo'shimchasi: yo'yish jarayonining manzilini, ya'ni sababini bildiradi.

Yuqoridagi misolda, semantik kengayish ham mavjud: “hayqiriqning asl ma’nosi emas, balki uyalish sababli yuzaga kelgan deb o’ylashlarini” bildiradi. Demak, affikslar voqeaning salmog’ini yengillashtirib, ayollarning noto’g’ri talqinini ko’rsatadi. Masalan, yo’yдилarda - o’zak: yo’y-di bu o’tgan zamon va -lar esa ko’plik, hurmat-shakl -da -yuklama. Alohida ta’kidlash joizki, bu kombinatsiya harakatning oson kechganini, jiddiy qabul qilinmaganini bildiradi va -da yuklamasi orqali voqea murosali, beparvo ohangda berilgan. Affikslar orqali onalarning vaziyatga munosabati yaqqol seziladi. Yana bir jihati shundaki, kavlashka / ko’rishka leksik birligida o’zak: kavla-, ko’r-sh bu fe’l nomi va -ka - jo’nalish shakli yani shevaga xos. Bu shakllar xalqona, lingvokulturologik ahamiyatga ega bo’lib, og’zaki nutqqa xos bo’lib, voqeaning realistik va milliy ruhda kechayotganini ko’rsatadi. Affikslar harakatni rasmiy emas, kundalik, odatiy jarayon sifatida talqin qilishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mashg’ul bo’ldilar leksik birligida - bo’l- yordamchi fe’l va -di + -lar. Ushbu birikma harakatning davomiyligi va ongli ravishda bajarilishini ifodalaydi. To’y hozirligi hayotning tabiiy, ajralmas qismi ekanini anglatadi. Mazkur misolda morfemalar: voqeani oddiy hodisa emas, balki madaniy me’yor asosida talqin etilgan vaziyat sifatida ochib beradi; ishtirokchilarning ijtimoiy roli, munosabati va bahosini ifodalaydi; matnga milliy mentalitet, xalqona ruh va realizm bag’ishlaydi. Demak, ushbu misol yuqoridagi qoida - morfemaning semantik va uslubiy ahamiyatni kengaytirishining yorqin dalilidir.

Umuman olganda, ingliz, rus va o’zbek badiiy adabiyotlaridan olingan to’yga oid misollar tahlili shuni ko’rsatadiki, prefikslar (re-, не) hamda fe’l qo’shimchalari (-lar, -g’an, yo’y-di) badiiy matnda semantik jihatdan sezilarli darajada mustaqil birlik sifatida namoyon bo’lib, to’yga oid leksik vositalarning mazmuniga faol ta’sir ko’rsatadi. Bundan tashqari, odatda o’zak morfemalar til tizimida alohida birlik sifatida ishtirok etmasa-da, ayrim hollarda ularning mustaqil qo’llanishi bu shakllarning so’zlovchi ongida mustaqil birlik sifatida saqlanib qolishidan dalolat beradi.

Bundan buyon, bizning tadqiqotimizda to’y leksikasidagi morfologik shakllar orqali ifodalangan madaniy ma’nolarni aniqlash maqsadida o’zbek va ingliz badiiy adabiyotidan misollar ko’rib chiqildi hamda morfologik tahlil amalga oshirildi. Misol

uchun, "Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytkanda, ular qum-tuproqdek ko'ib, biroq majlisning borishida tartib yo'q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o'lturadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadi, xullas bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir..."(A.Qodiriy, "O'tkan kunlar") aqdim etilgan misolda, yor-yor leksik vositasi - xalq qo'shig'i nomi (to'y atributi) va onalarcha marosim ijrochisi, rol bildiradi. Madaniy ma'nosi esa to'yda ma'lum guruhlarning roli an'anaga aylangan shahsni ifodalaydi.

Ta'kidlash joizki, uch til tizimining taqqoslovchi tahlili shuni ko'rsatadiki, to'y leksikasi har bir tilning morfologik tuzilishi, milliy-madaniy qadriyatlari va dunyoqarashini ifodalovchi muhim lingvokulturologik qatlamdir. O'zbek tilida to'yga oid leksik birliklar ko'p bosqichli va affikslarga boy bo'lib, tilning agglutinatativ tabiati madaniy mazmunni aniq morfologik shakllar orqali uzatadi. Rus tilidagi to'y leksikasi esa flektiv tuzilish sababli murakkab grammatik shakllanishga ega bo'lib, slavyan an'analari bilan uzviy bog'langan. Ingliz tilida esa analitik struktura va individualistik madaniyat o'z aksini topib, marosim atamaları ko'proq sotsial rollar va zamonaviy konseptlar orqali namoyon bo'ladi. Ushbu taqqoslovchi tahlil tillarning tipologik farqlari nafaqat grammatik struktura, balki to'y marosimlari kabi madaniy-marosimiy tasavvurlarning ham lingvistik ifodasiga bevosita ta'sir qilishini ilmiy asosda tasdiqlaydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shu aytish kerakki, turli tizimdagi tillarda kuzatiladigan morfologik modellar nafaqat grammatik tuzilishni, balki jamiyat tuzilishini, ijtimoiy munosabatlarni, marosimiy va madaniy qadriyatlarni bevosita aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] Гялкина-Федорук Е.М. Слово и понятие. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – С.54
- [2] Смирницкий А.И. Объективность существования языка. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С.284
- [3] Верещагин Е.М., Красных В.В. Язык и культура. М.: Издательство Индрик, 2005. - С.45
- [4] Austen J. Pride and Prejudice. - Penguin Books: Puffin Classics, 2025. - P.464
- [5] Пушкин А.С. Евгений Онегин. - АСТ, 2024. - С.352
- [6] Қодирий А. Ўткан кунлар. - Тошкент: Илм-Зиё-Заковат, 2019. – В.27.